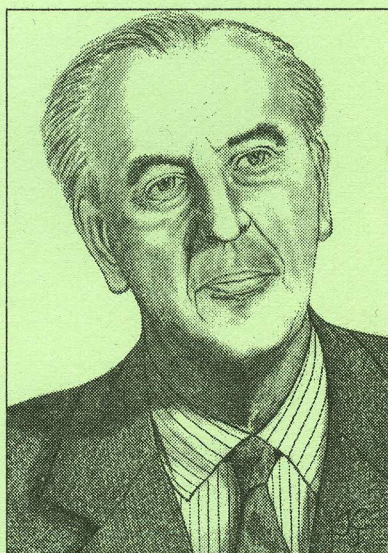


**AZ AGROBIODIVERZITÁS
MEGŐRZÉSE ÉS HASZNOSÍTÁSA
SZIMPÓZIUM JÁNOSSY ANDOR EMLÉKÉRE**



Jánossy Andor
(1908–1975)

2000. május 4–5.

Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, Városliget, Vajdahunyadvár

2000. május 6.

Agrobotanikai Intézet, Tápiószele, Külsőmező 15.

Az
AGROBOTANIKAI INTÉZET, TÁPIÓSZELE,
az MTA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA,
az MTA BIOLÓGIAI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYA,
a MAGYAR BIOLÓGIAI TÁRSASÁG,
a MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM, BUDAPEST

által szervezett

AZ AGROBIODIVERZITÁS MEGŐRZÉSE ÉS HASZNOSÍTÁSA
SZIMPÓZIUM JÁNOSSY ANDOR EMLÉKÉRE

Előadások és poszterek

2000. május 4–6.
Budapest – Tápiószele

Szervező Bizottság

Elnök:

Holly László
az Agrobotanikai Intézet igazgatója

Titkár:

Gyulai Ferenc
a biol. tud. kandidátusa

Tagok:

Heszky László
az MTA lev. tagja, a Szent István Egyetem
Genetika és Növénynevelés Tanszék, Gödöllő

Surányi Dezső
az MTA doktora, a Magyar Biológiai Társaság elnöke

Fehér György
a mezőgazd. tud. kandidátusa,
Mezőgazdasági Múzeum, Budapest igazgatója

Szerkesztette:

Gyulai Ferenc

Technikai szerkesztő:

Szabó Gusztáv, Simon Attila

Borítórajz:

Kovács Tünde

Felelős kiadó:

Holly László

ETNOBOTANIKA SZEREPE AZ AGROBIODIVERZITÁS FELTÁRÁSÁBAN

Szabó István¹ – Grynaeus Tamás² – Szabó László Gy.³

¹ Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely

² Szent János Kórház, Budapest

³ Pécsi Tudományegyetem Növénytan Tanszék, Pécs

A Jánossy Andor és kortársai által három évtizede megfogalmazott gondolatok ma is érvényesek. – “A természet ‘géntartalékai’ egyre fogynak. Ezért a természet- és környezetvédelem világszerte arra törekszik, hogy rezervációk létesítésével biztosítsa a pusztuló élő értékek fennmaradását. Növénytan, növénytermesztési és –nemésítési vonatkozásban talán még fontosabb feladat a *megőrzés*, hiszen a régi kultúrfajták és a természetes flóra vad fajai, ill. változatai nemegyszer igen értékes genetikai tulajdonságokat rejtnek magukban (rezisztencia, termőképesség, értékesebb kémiai összetétel stb.). Vagyis az egyre szegényedő genetikai variáció részben megmenthető, ha begyűjtjük a fellelhető kultúrfajtákat és vad fajokat, és biztosítjuk, hogy a magvak csírázóképes állapotban hosszú ideig megmaradjanak.” (Bennett 1970, Jánossy 1971 – cit. Pintér – Szabó – Kóczian – Gál – Szabó 1974) A tápiószelzei intézet akkor már közel húsz éve foglalkozott az értékes kultúrfajta populációk (tájfajták), a természetes növénytakaró ugyancsak értékes genetikai tulajdonságokkal bíró fajainak begyűjtésével, megőrzésével és vizsgálatával.

Az elmúlt évtizedek alatt cseppet sem kopott meg a munka jelentősége, sőt világméretűvé vált (ökonómbotanika), és a riói biodiverzitás világkonferencia keretében új értelmezést nyert. A géntartalékok védelmének nélkülözhetetlen feltétele a minél pontosabb megismerésük. A vadontermő haszonnövények – pl. gyógynövények közül *Digitalis*, *Adonis* fajok – gyűjtése egyre nagyobb gondot okoz természetvédelmi szempontból, mert a géntartalékok csökkenéséhez, egyes fajoknak a kiveszés veszélyébe sodródásához vezet. (Györffy 1939) Külön problémát jelent az, hogy termőhelyenként különbségek vannak a növények értékmérő tulajdonságai között (pl. vegyi összetétel, hatóanyag-tartalom; Dános 1997, Rác – Rác – Kotilla – Szabó 1992). Akaratlanul is veszélybe kerülhetnek a keresettre nagyon hasonlító egyéb fajok. A természetvédelem ugyanakkor nem szűkíthető le a napjainkban használatos veszélyeztetett, vagy védett és fokozottan védett fajokra, hanem számolni kell annak a lehetőségével, hogy pillanatnyilag nem hasznosított fajok iránt a jövőben felléphet kereslet.

A géntartalékok feltárásának egyik fontos területe a nép – valamely meghatározott területen, helyen lakók, tartózkodók közössége, összessége – növényismeretének megismerésén alapul. Ezen belül fontos kritérium az azonos feladatot végző és egyazon helyen működő, közös eredetű, nyelvű, valamint ezekhez kapcsolódó hagyományok által összekötött népcsoport tárgyi és szellemi öröksége, vagy ilyen népcsoportok kölcsönös egymásra hatásával létrejött kultúra. Az etnobotanika a természettudomány (növény- és vegetáció-ismeret – utóbbira ld. Rab 1993) és a néprajz határterületén működő tudomány, egyúttal az ökonómbotanika alapját képezi, de a nyelvészettel is kapcsolatban van. Különösen értékes számára a többé-kevésbé izolált földrajzi egységek, etnikailag izolált, az iparosodás, az urbanizáció és a globalizáció áramlatából kimaradt, eszmei, politikai irányzatok szélsőséges sodrától megkímélt (vagy azt túlélte), hagyományosan mező- és erdőgazdálkodást, s azokhoz szorosan kapcsolódó feldolgozó háziipart (textil, fafűrészelő, ács, asztalos stb.) művelő népcsoportoknak, az eléggé természetközeli életmódon, hagyományos gazdálkodáson alapuló növényismerete. Az etnobotanikai kutatás ma is aktuális, de – legalábbis a mi földrajzi területünkön – mind kisebb az a hányada, amely a több évszázados múltban gyökerező, legfeljebb csak a fűvészkönyvek tartalmával kölcsönhatást tükröző ismeretanyagot tudja feltárni. A gazdasági, gazdálkodási, kulturális homogenizáció hatása kétségkívül nyomon követhető, és a rohamos életmódváltás miatt sürgető világszerte a népi, törzsi kultúrákban felhalmozott természetismeret felmérése.

A Kárpát-medence szorosan összefüggő, egymásrautalt tájegységek tökéletes természeti egysége. Sajátos földrajzi és éghajlati adottságaival igen változatos növényvilágnak, és értékes kultúrfajta populációknak biztosít élő- és termőhelyeket. Elsősorban a zárt, magas fekvésű medencék értékes genetikai tulajdonságokkal rendelkező növények létrehozói és megőrzői (pl. Rab 1993, 1996), de Magyarország területe is gazdag egyedien meghatározó (olykor szélsőséges) ökológiai sajátosságú körzetekben.

Az eddigi magyarországi és Kárpát-medencei etnobotanikai vizsgálatok háromfélék: eredetileg vagy egy-egy tájegységet dolgoznak föl (pl. Kóczian – Pintér – Gál – Szabó – Szabó 1976, Szabó – Péntek 1985), vagy egyetlen településen végeznek “mélyfűrást” (pl. Péntek – Szabó 1976, Kóczian 1984, Grynaeus – Szabó 1993). Van példa országos gyűjtésekre is (Herman 1914, Ezerjófű 1972 – Szabó – Péntek 1976, Csodabab 1975, Hóvirág 1990-es évek). Elsősorban a vadontermő haszonnövények, természetgazdasági és dísznövények felhasználása, vegetációjukkal kapcsolatos tapasztalatok, a hozzájuk fűződő racionális és irracionális elemekben gazdag hagyományok följegyzése a feladat. Nemegyszer sajátos népszokások kísérik az étkezési-, a takarmány-, a rost-, a

festő-, a fűszer- és zöldség-, a gyógynövények alkalmazását. Ezek az ismeretek nem mindig választhatók egymástól, elsősorban azért, mert egyazon növénynek gyakran többféle haszna is van. (Grynaeus – Szabó 1993)

Az eddigi gyűjtések földrajzi eloszlása egyenetlen, és időben több mint egy évszázadot ölelnek át (1. ábra és táblázat – Grynaeus T. összeállítása). Az Agrobotanikai Intézet 1999. évi katalógusának (Holly ed. 1999) magyarországi germoplazma gyűjtési helyeit ezekkel összehasonlítva látható, hogy számos genetikai anyag származott az etnobotanikai kutatások helyszíneiről (2. ábra). A katalógus *Apium graveolens*, *Avena sativa*, *Bromus inermis*, *Bromus tectorum*, *Capsicum annuum*, *Lactuca sativa*, *Lens culinaris*, *Panicum miliaceum*, *Phaseolus coccineus*, *P. vulgaris*, *Zea mays* tételei között ismerünk rá kortárs etnobotanikusok gyűjtéséből származó, és már 15-20 éve génbankban fenntartott anyagokra.

Ebben azonban nem merül ki az etnobotanikai kutatások hasznossága. A következőkben megkíséreljük számbavenni azokat a nevezetesebb gazdasági növényeket, amelyek nemesítési alapanyagaként köztudottan tájfajták szerepeltek. Az adatok elsősorban az Agrobotanikai Intézet aktivitását szemléltetik. A kertészeti fajokkal néhány kivételtől eltekintve nem kívánunk foglalkozni, a tárgykor messzire vezető, terjedelmes volta miatt (lásd pl. ampelográfiai gyűjtemény vagy csonthéjasok), s másból sem lesz teljes az áttekintésünk. Arra azonban érdemes utalni, hogy több helyen folyik hazánkban a gyümölcs tájfajták összegyűjtése és elterjesztése (pl. Andrásfalvy 1964). A téma jelentőségét és a feladat méretét jelzi, hogy csak Dél-Burgenland viszonylag kis területén több mint 300 *almafajtát* "fedeztek fel" az elmúlt öt évben (Anonym 1998), Erdélyben pedig 650-re rúg az ismert almafajták száma (Nagy-Tóth 1998)!

A vad vöröshere, *Trifolium pratense* var. *spontaneum* populációk gyűjtése és összehasonlító vizsgálata 1954-ben kezdődött meg (Jánossy 1965). A nemesítési alapanyag három formakörből került ki: természetű tájfajták és nemesített fajták, vad típusok, fajhibridek (Jánossy 1964). A vöröshere 271 teteles világ-fajtagyűjteményének táplánszentkereszti összehasonlító vizsgálatában összesen 71 magyar fajta, és ebből 45 tájfajta szerepelt nemesítési alapanyagként (Jánossy A. et al. 1968). A *lucerna* fajtagyűjteményben 179 külföldi mellett 109 hazai fajta és tájfajta szerepelt (Sulyok 1965, 1969). Ugyanott folytak a lencse, *Lens culinaris* 114 fajtát illetve tájfajtát - nemesítési alapanyagként - vizsgáló összehasonlító kísérletek (Szűcs 1972). A hagyományos lencsefajtáink mind hazai tájfajtákon alapulnak (Mándy - Kiss 1971). A borsó, *Pisum sativum* igen sok változatát és fajtáját annak köszönheti, hogy minden ország népének vannak kedvelt fajtái. Tápiószelén 1400 fajtát gyűjtöttek össze a világ minden részéről (Mándy - Szabó - Ács 1980). Horváth és Kiss (1974) a tápiószelei borsó fajtagyűjtemény 60 fontosabbnak tartott hazai fajtájának összehasonlító értékelését végezte el. Szűcs (1974) 51 hazai tájfajta bab, *Phaseolus vulgaris* agrobotanikai vizsgálatáról számolt be.

Tápiószelén Bányai L. feladata volt a szarvaskerep, *Lotus corniculatus* és nyúlzapuka, *Anthyllis* spp. tájfajták és ökotípusok, valamint egyéb vad pillangósok, elsősorban sziki és homoki, szélsőséges ökológiai viszonyokhoz alkalmazkodott típusainak gyűjtése, megfigyelése. Az 1973-as Index Seminumban 31 fajta között számos hazai tájfajta található (Sz. Borsos 1976). A muhar, *Setaria italica* fajtagyűjtemény százánál több ősi tájfajtát, félig kész (pre-breeded) nemesítési alapanyagot és el nem ismert létező fajtát tartalmazott (Bányai 1972). A köles, *Panicum miliaceum* fajtagyűjteményében 153 fajtából 33 volt magyar fajta és tájfajta (Bányai 1969).

Gruber F. az ország legkülönbözőbb részeiről származó gyűjtemény számára taposást tűrő füveket szelektálta sportpályák, parkok gyepesítésére. Az új faj- és nemzetség-hibridek azonban jobban megfelelnek a mai igényeknek, mint a hagyományos Gruber- és Kolbay-féle fajták (Heszky - Jeanplong 1980).

Szamáék I. a diószegi növénynemesítő telepen élő takarmánykeverékekhez rozsnok, *Bromus* és baltacím, *Onobrychis* tájfajták vizsgálatával és szelekciós nemesítésével foglalkozott.

Székács G. a magyar *kukorica* tájfajták gyűjteményét állította össze és gondozta Tápiószelén. Ezek nemesítési alapanyagként beltenyésztett vonalaikban (Székács 1967), valamint Németh J. kukorica vonalaiban jelentek meg (Németh - Székács 1968). Az intézet demonstrációs anyagainak ma is legszebbikét képezi a tájfajták csögyűjteménye. A *tavaszi árpa* világ-fajtagyűjteménye 1425 nemesített és tájfajtát tartalmazott (Jánossy - Karsai 1971). A *búza* tájfajta-gyűjteményt 1961 és 1963 között 117-ről 177 fajtára fejlesztették (Jánossy - Mándy - Mesch 1964). A világ minden részéről összegyűjtött *zab* tájfajták, ősi fajok és hibridek az agrobotanikai állomás lókúti telepén voltak elhelyezve (Szabó L. 1982).

A *burgonya* tájfajta-gyűjtemény felelőse Csák Z. volt. A javarészt Lókúton elhelyezett állományt sajnos megszüntették és felszámolták, akárcsak Barsi S. homokszentgyörgyi gyűjteményét. A fajták leromlását Koch B. (1964) vizsgálta. A múlt században, de még a két világháború között, százánál is több fajtát termesztettek Magyarországon. Az ősi fajták származása, leírása nem maradt fenn (Mándy - Csák 1964).

Lun L. és felesége a *paradicsom* faj- és fajtagyűjtemény szakértője volt. Sajnos a tápiószelei fajtagyűjteményben elért eredményekre vonatkozóan nincs hivatkozás és publikáció (pl. Somos 1978). Lun L. nemesítette tájfajta felhasználásával a "Kocsolai" *csemegepaprikát*. A *paprika* fajtagyűjtemény gondozója Kiss Á. A paprika tájfajta-gyűjteményt Szalva P. hasznosította a szentesi nemesítő telepen.

Külön alprogram keretében folyt Tápiószelén a ritka növények felkutatása. Ennek keretében találták meg Tótkomlóson és Kardoskúton a jóféle sáfrányt, *Crocus sativus*t, amelyet eredményesen fölszaporítottak (Boros 1965).

Más nem őshonos fajok közül a rizs, *Oryza sativa* 800 fajtáját vizsgálták meg a rizsnemesítéshez megfelelő alapanyagok feltárása érdekében (Sajó - Holly 1972). Angeli I. igen jelentős csicsóka, *Helianthus tuberosus* fajtagyűjteményt létesített, amely később sajnálatos módon megsemmisült. A hagyományos *napraforgó* fajtáink nemesítése Iregszemcsén anarcsi, kisvárdai, iregi tájfajta populációkból indult el (Frank - Szabó 1989).

A tájfajta-kutató munka eredményei a fajtákon és a génbanki gyűjteményen túl az MTA Magyarország Kultúrflórája köteteiben és a monográfia sorozatban (herefélék, bükkönyök) váltak maradandó tudományos értékké. A fajták értékmérő tulajdonságainak megítélésében gyakran olvashatók az etnobotanikai feltáró munka eredményeként összegyűlt hagyományos tapasztalatok.

A kultúrnövény fajok, nemesített és tájfajták művészi akvarell és grafikus ábrázolásának százait készítette Papp Erzsébet. A napraforgó, a paradicsom, a paprika, a mák, a dinnye és a gabonafélék rajzai az Akadémián vannak letétbe helyezve. A szöveg és a kép azonban önmagában mit sem ér, ha az így megörökített fajta kiveszik!

Személy szerint kiemelendő Szabó T. A. elsősorban erdélyi agro- és etnobotanikai munkássága. Különösen figyelemre méltó a bab, *Phaseolus coccineus*, *P. vulgaris* fajtagyűjteménye, és az alakor, *Triticum monococcum* kalotaszegi megtalálása. Szombathelyi igen értékes germoplazma gyűjteményének tételei 2000-ben a keszthelyi Georgikon botanikus kertje Index Seminumának supplementumaként jelentek meg. Újabban alma fajták megfigyelését kezdeményezte a vasi tájon. Kóczián G. Nagyatád és a bükki Répáshuta körzetében végzett értékes adat- és fajtagyűjtést.

1. táblázat Etnobotanikai gyűjtések a Kárpát-medencében és a Kárpátokon túli magyarságnál

Faj	Népi név	Szerző	Hely (rövid.)	Megjegyzés
14	14	Augusztinovicz	Páka P.	
16	16	Parászka, 1910	Fogarás F	
23	(17)	Tímár	Szeged vid.	Nem m. növény etnobot. nevét adja meg
19	(17)	Ghitan	Cserna völgye	Román adatok
20	20	Dan	Vad V	Román adatok
23	(21)	Györffy, 1904	Kolozsvár vid.	Etnobot. nevét nem mindig adja meg
23	23	Csaba	Nagycsákány Ncs	
25	25	Vajkai, 1943	Borsavölgye	Sok nem azonosított növény is!
23	26	Tikos	Hortobágy	
23	(23)	Márton, 1892, 1894	Csorna vid. Cs	
23	(27)	Borbás, 1874	Főleg Nógrád m.	
27	27	Györffy, 1928	Vésztő	
28	28	Szinkovich	Adorján Ad	
20	(22+14 szlov.)	Ujvány, 1957	Zemplén	Magyar és szlovák adatok
36	37	Gunda	Dercen	
33	33	Madar, 1997	Magyarrétfalu Mr	Csak kerti virágok,
35	43	Rác G.et al.,1973	Kovászna m.	
45	46	Sulán	Martos M	
46		Kóczián, 1988	Tarany Ta	Magyar, román, cigány adatok
38	(49)	Kiss G.	Ormányság	
54	50	Igmándy et al.	Hajdunánás Hn	
52	54	Penavin O.	Várdaróc Vd	
54	55	Farkas	Mátészalka Msz	Csak gyógyító növények
41	(55)	Prodán	Eger vid. E	
51	(57)	Pintér et al	Kászon medence	
59	(59)	Moesz, 1944	Mátra vid. Má	Gombanevek!
57	(57)	Márton, 1892,1894	Somorja vid. S	
71	73	Penavin	Kórogy Kó	
74	75	Kálmán	Tiszahát	Csak gyógyító növények
72	83	Vajkai, 1959	Szentgál Szg	
75	3(!)	Budai	Borsod m.	Felhasználását közli, népi nevét alig
100	magy.: 76 tót:56	Kóczián, Szabó L. 1990	Áj, Falucska ÁF	Magyar és szlovák nevek, gyógyító növények
88	75	Keszeg	Detrehemtelep Dt	
78	(84)	Móra	Kiskunság	
44	85	Kiss G., 1973.	Vasvár	Csak kerti növények

86	(86)	Marton, 1892, 1894	Hegyhát vid.	(Vas m., Sorok m.)
100	(93)	Borbás, 1881, 1882	Békés m.	
87	99	Kóczian et al.	Gyimes völgye	
105	105	Rácz, Csedő 1970 és Mészáros 1998	Székelyvárság, SzV	Csak gyógyító növények
29	42	Gud, 1994	Sóvidék	
32	magy.:32, tót: 32	Csilléri 1997	Szuhahuta (Mátraalmás) Szh.	Szerszámfák
32	tót: 32	Márkus, 1943	Nyíregyháza-Bokortanyák	Gyógyító növények
87	106	Kótyuk, Szabó L.Gy.	Rát R	Gyógyító növények
79	(99)	Miklóssy, 1978, 1980	Csik M.	Festőnövények, gyógyító növények
90	108	Bocs et al.	Fekete Körös völgye	Román adatok
100	(119)	Maár M.	Sopron körny.	Német adatok
109	114	Csűry	Bogdánfalva Bf	
105	115	Penavin O.	Kopács	
119	(117)	Moesz, 1927	Kiskunság, Jászság (Km)	
116	120	Bocse	Alsópojény Ap	Román adatok
156	126	Pál	Tatrag	
147	138	Csűry, SzhSz	Szamoshát	
111	(143)	Kóczian et al.	Kalotaszeg	
130	(153)	Kálmán	Felsőőr vid. Fő	
130	(167)	Zsupos, 1989	Dél-Gömör	
166	182	Vajkai, 1941	Cserszegtomaj Cst	
112	(184)	Vigh	Bihar, Érmellék, Szatmár, Szilágy-ság	
129	(192)	Györffy	(főként) Szeged vid., nem egy helyről	
152	192	Grynaeus, Szabó L.	Hadikfalva (Hfa)	Nem publikált adatok
169	201	Nagy R.	Nagyvátý	
215	218	Danczi	Kürt	
228		Kóczian	Répáshuta	Szlovák és magyar adatok vegyesen
254	(254)	Moesz	Téty, Hétfalu	
237	(265)	Oláh	Békés m. (+Szatmár m.)	Csak orvosló növények
250	269	Rab, Tankó P., Tankó M.	Gyimesbükk GyB	
214	286	Rab, 1991	Gyergyó	
345	329	Grynaeus, Szabó	Nagykamarás Nk	
234	(402)	Halászné	Moldva	
389	485	Árapatak Áp	Péntek, Szabó	
252	(512)	Györffy, 1935	országszerte, de főleg Erdélyből	
kb. 800	(1117) (kb.5500)	Péntek, Szabó, 1985 Krauss	Kalotaszeg Beszterce vidéke, 47 német faluból	

A felsorolásban csak a közölt, 14 tételnél nagyobb adatsorokat vettük be, az azonosított népi növénynevek számának sorrendjében. A nem egy községből származó népi nevek számát zárójelbe tettük. Sem a felsorolásban, sem a térképen nem jelöltük az "Ezerjófű" és a "Csodabab" pályázat eredményeként főleg Székelyföldről származó hatalmas adattömeget. A kalotaszegi adatok Vasas S., Kóczian és mt., Péntek J.- Szabó A. közléseiből tevődnek össze; a Békés megyeiek Borbás, Györffy, Oláh és Grynaeus (Orosháza); a Szeged környékiek Tímár, Györffy, Kovács (1901), Grynaeus (Kiskundorozsma, Tápé) adataiból.

